

BISERICA MĂNĂSTIRII COȘUNA (BUCOVĂȚ) ȘI LOCUL EI ÎN EVOLUȚIA ARHITECTURII RELIGIOASE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ*

Cristian Moiescu

Cunoscând înfățișarea actuală a bisericii fostei mănăstiri Bucovăț (inițial numită Coșuna) din marginea Craiovei (fig. 1), cu ani în urmă, de câte ori priveam imaginea reprezentată în tabloul votiv pictat pe peretele de vest al pronaosului, mă întrebam dacă acesta fusese aspectul său original sau înfățișa doar silueta fantezistă a lăcașului. Nedumerirea era provocată de prezența unui masiv turn-clopotniță situat în partea de vest, căruia i se alipea un scund și îngust pridvor, ambele dispuse în filă, adosate fațadei principale. Elementele respective astăzi nu se mai regăsesc în arhitectura monumentului. Știind că reprezentarea închipuită, deși întotdeauna convențională, a machetei bisericilor din tablourile votive constituie cazuri de excepție în pictura de gen din Țara Românească, nedumerirea era sporită și de faptul că silueta monumentului, susținută de principalii săi ctitori: Stepan (Ștefan), mare ban și fiul său Pârvu, clucer mare, înregistra și o serie de detalii reale, cum ar fi turla naosului și cele două registre suprapuse de arcaturi ale fațadelor (fig. 2).

Această falsă impresie, a fost curând împrăștiată după investigarea atentă a izvoarelor narative, iconografice și documentare, referitoare la aspectul arhitectural și etapele de construcție cunoscute de biserică de-a lungul existenței sale. Cel dintâi care mi-a confirmat imaginea bisericii ilustrată în tabloul votiv a fost arhidiaconul sirian Paul din Alep, fin observator până la amănunt al monumentelor și locurilor vizitate. Ajuns la mănăstirea craioveană pe 1 august 1657, călătorul melchit relatează: "Biserica este o clădire mândră și este frumos zugrăvită peste tot. În fața ușii este un izvor adânc ca un puț, din care izvirăște apa și deasupra este un pridvor (subl. ns.) cu o turlă înaltă"¹. Secretarul patriarhului Antiohiei vedea așadar, cu aproape trei secole și jumătate în urmă, un exonartex (și nu un pridvor cum greșit s-a tradus și apoi a fost numit²), surmontat de un voluminos turn-clopotniță, care este cel redat și în tabloul votiv.

Readucerea în actualitate de T. Sinigalia și M. Dumitrescu a unui document ilustrativ de real interes, o fotografie din anul 1860³) anexată la un raport al lui Cesar Bolliac, prin care informa autoritățile de resort asupra rezultatelor cercetărilor întreprinse în vederea identificării vechilor obiecte și monumente de artă și arhitectură națională, este de o covârșitoare importanță pentru reconstituirea ipotezei dispărute a bisericii mănăstirii Bucovăț, redată în tabloul votiv⁴ (fig. 3). Raportul lui Bolliac confirmă existența a două etape de construcție, precum și starea de ruină a exonartexului-clopotniță, precizând în continuare cum "...corpul întregu însă allu bisericii antice n'asceptă de cătu buna voință și intervenirea D-voastră ca se-și reia splendoarea sa primitivă..."⁵. În imaginea fotografică văzută dinspre nord-vest, se observă volumul bisericii inițiale cu turla naosului prăbușită, la care se păstrau numai buza și volumele prismatice de colț, plasate în dreptul pandantivelor, precum și tumul-clopotniță ruinat la care se adosa, sub nivelul

cornișei generale, o mai scundă căjă de scară, ce conducea la camera clopotelor. La acea dată turnul se prăbușise parțial pe laturile de nord și de vest datorită revărsării apelor Jiului, cândva, prin al treilea deceniu al secolului al XIX-lea⁶, distrugerii agravate de cutremurul din anul 1838⁷. Că exonartexul cu al său turn clopotniță reprezintă o adăugire ulterioară la corpul deja existent al bisericii, compus din altar încadrat de pastoforii, naos și pronaos, rezultă clar din observarea următoarelor aspecte ilustrate de fotografie:

- rostvl de adosare existent în colțul de nord-vest al pronaosului;
- lipsa celor două registre de arcaturi pe fațadele de nord și vest ale părții adăugate, dar menținerea pe aceleași fațade, la nivelul parterului, a paramentului casetat și a brâului median, pentru a se conferi bisericii, în ansamblu, un aspect unitar;

- existența lezenelor și a casetelor de zidărie, pe fațada de vest a primei etape de construcție, vizibile în zona ușii de intrare în pronaos, acoperite pe o mare suprafață pe volumul compartimentului alipit.

- Exonartextul era o încăpere ușor alungită pe axa est-vest, mărginită de arce pe fiecare latură, cele transversale fiind mai late. Arcele în discuție susțineau prin intermediul pandantivelor o cupolă cu diametrul de cea 5 cm; peste parter se ridicau zidurile de cărămidă ale nivelului superior – camera clopotelor – străpunsă de trei goluri arcuite de sunet, iar spre vest de un mic gol de acces care conducea la o tainiță amenajată peste extradossalul bolților pronaosului. Paramentul etajului nu mai era realizat în casete, decorația exterioară fiind redată în tencuială prin tehnica imitației cu incizii și culoare ("simili"), atât de mult folosită în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Izvorul "adânc ca un puț din care izvorăște apă" desigur o fială⁸, era alimentat pe olane de la o sursă de apă. În imaginea din 1860 fiala nu mai există, nemai fiind surprinsă de aparatul fotografic.

Considerațiile evazive formulate de autorii amintiți, care au făcut referire la fotografia anexată la raportul lui Bolliac, nu au rezolvat evidențierea corectă a celor două etape de construcție, a datării acestora, precum și a reconstituirii verosimile a aspectului dispărut. Autorii respectivi, după cum înșiși afirmă, au căutat doar "să ridice problemele, dând puține răspunsuri și poate semănând îndoielile"⁹, propunând totuși pentru reconstituirea ipotetică a clopotniței dispărute, plasarea ei peste pronaos¹⁰ (fig. 4).

Corelând imaginea convențională a bisericii de la Bucovăț reprezentată în tabloul votiv cu cea din fotografia executată la 1860, ne-am propus ca pe baza releveului zidurilor păstrate¹¹, să restituim planul și secțiunea lăcașului (fig. 5), căruia intervențiile Comisiunii Monumentelor Istorice dintre anii 1929-1931 i-au refăcut turla naosului (fig. 6).

Publicarea fotografiei menționate și interpretările făcute pe marginea ei, au generat confuzii în datarea adaosurilor bisericii constând din exonartex și pridvor, din lipsa unor suficiente informații rezultate dintr-o documentare atentă și aprofundată. Se stabilea astfel, cu argumente discutabile de ordin "stilistic și structural" că ridicarea celor două compartimente adăugate ar putea să dateze, după

păreră celor doi autori citați, fie din timpul domniei lui Matei Basarab, fie din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În susținerea primei supoziții se argumentează că: "Aceasta este singura epocă în care adaosurile sunt realizate în spiritul monumentului, cu o grijă manifestă de a-i urma detaliile decorative. Cel mai bun exemplu este chiar biserica Sf. Dumitru din Craiova, refăcută parțial (subl.ns.) de Matei Basarab în spiritul tradiționalist, multiplu înțeles al vremii sale"¹², deși se știa încă de atunci cu exactitate că gospodarul domn a reclădit în totalitate pe fundații mai vechi, în anul 1651, monumentul invocat¹³. Toate intervențiile realizate din inițiativa lui Matei Basarab au urmat riguros procedeele constructive și decorative proprii epocii sale, infirmând conjecțiile autorilor amintiți. Aspectul similar al exonartextului și turnului de la Bucovăț cu cele ale lăcașurilor la care era prezentă această încăpăre surmontată de un turn-clopotniță, exemplificat de autorii citați cu bisericile de la Călușu, Strehaia și Segarcea¹⁴, nu reprezintă un alt argument convingător, neexistând nici un criteriu pentru susținerea acestei alegații. Avem în vedere datarea diferită a monumentelor enumerate, diversitatea formelor arhitecturale utilizate, precum și funcțiunile distincte, atribuite compartimentelor portante¹⁵. Aceiași autori, după ce sugerează cel de-al doilea moment posibil pentru ridicarea "pridvorului" suprapus de un turn-clopotniță, renunță imediat, apreciind că elementul arhitectural respectiv "este net diferit de tot ce se construiește în Țara Românească în această direcție în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea"¹⁶.

Acestor păreri ezitante li se opun argumente sigure, documentate, rezultate din cunoașterea în detaliu a evoluției arhitecturii Țării Românești și din interpretarea numeroaselor știri și informații cuprinse în studiile dedicate acestui important monument religios de la Bucovăț, în vederea datării celor două etape de construcție.

Asupra edificării primei faze a lăcașului ne informează Conдика mănăstirii, unde, la anul 1741 (7249) iulie 10, se află transcrierea textului pisaniei în piatră, în prezent dispărută, montată deasupra intrării în naos imediat după terminarea lucrărilor, care preciza că "...s-a început în luna iulie 20 de zile și s-au săvârșit la octombrie 3 zile, leatul 7081 (1572)"¹⁷. Cu alte cuvinte execuția din temelie a bisericii în forma sa inițială a durat timp de 77 de zile din care cel puțin 14 nelucrătoare, însumând un total de aproximativ 63 de zile-lumină destinate muncii efective pe șantier. Am demonstrat în altă parte că această grabă de care erau în general stăpâniți constructorii vremii, pentru terminarea cel târziu în luna octombrie a lucrărilor, se justifica prin evitarea efectuării procesului de priză a mortarului în anotimpul friguros (proces care dura cea. 90 de zile), pentru a nu compromite edificiul. În cazul înghețării mortarului umed din ziduri, clădirea era periclitată și se putea prăbuși¹⁸. În momentul deschiderii șantierului, meșterul principal al operei (protomaistorul) avea la dispoziție toate materialele de construcție (cărămida, lemnul, varul bulgări, olanele, țigla sau șita - după caz etc.), care erau aprovizionate din timp, iar echipele de lucru, organizate pe meserii, se

aflau pe șantier în momentul începerii lucrului, inclusiv salahorii și mijloacele de transport.

Ridicarea din temelii a lăcașului în intervalul iulie 1571-octombrie 1572 (dacă ținem seama că anul bisericesc începea la 1 septembrie), s-a făcut pe locul unui așezământ monastic anterior, atestat documentar în prima jumătate a secolului al XVI-lea¹⁹, dar fiind cu siguranță mult mai vechi. Ctitorilor principali le-au fost necesari cam doi ani pentru pregătirea materialelor de construcție în vederea începerii lucrărilor de edificare a noului ansamblu, întrucât știm că intraseră după anul 1568 în stăpânirea principalei moșii cu care au înzestrat mănăstirea, cea a Bucovățului, aflată pe malul opus al Jiului²⁰.

Datarea bisericii în 1571-1572 a fost contestată de unii istorici, considerând că în acești ani s-au efectuat doar intervenții "de restaurare" a lăcașului anterior²¹, contrazise însă, după cum vom vedea, de arhitectura monumentului. Principalul argument invocat era un graffito incizat pe cantul unei cărămizi aparente montată în zona inferioară a fațadei diaconicului, unde se poate citi "Petru din Berești. 707(4.²)" = 1555-1556 (?), la care ultima cifră, prin ciobirea colțului cărămizii, este ilizibilă²²; N. Iorga, bunăoară, a citit inscripția: "Petru din Bereste 7174=1666"²³. Din acest motiv, însemnarea în discuție nu poate fi luată în considerație, până la efectuarea unor analize speciale cu mijloace modeme, pentru precizări riguroase.

Imediat după zidirea bisericii, pe tencuiala crudă de finisaj a interiorului și exteriorului (ultima, aflată pe suprafața timpanelor arcaturilor registrului superior), s-a realizat o zugrăveală monocromă cu o culoare roșie, având un caracter provizoriu în așteptarea pictării definitive. Acest decor inițial era compus din cruci de consacrare, flori de crin, elemente simple liniare alcătuite din monograme creștine, diverse motive geometrice (rozete, triunghiuri, steaua lui David - ca semn de mare meșter - cercuri concentrice, împletituri), peste care, după trecerea câtorva ani - minimum trei - necesari desăvârșirii procesului de priză, pentru o perfectă aderență, se așternea la interior o nouă tencuială suprapusă celei dintâi, peste care se executa în tehnica "al fresco" pictura definitivă. Cu prima decorație provizorie, biserica poate fi introdusă în cult²⁴.

Pictarea absidei altarului și naosului s-a realizat în lunile din vara și toamna anului 1574. Decorația murală a fost începută imediat după 14 iunie, adică după data bătăliei de la Roșcani, lângă Prut, menționată în faimoasa cronică pictată în naosul bisericii de la Bucovăț, purtată între Petru Șchiopul, noul domn al Moldovei numit de turcocație, ajutat de fratele său Alexandru II Mircea, domn al Țării Românești, susținătorul și ocrotitorul fostului mare clucer Stepan, el însuși participant la luptă împotriva oastei lui Ioan vodă cel Cumplit²⁵. În urma acestei confruntări, pentru credincioasă slujbă, Stepan a fost ridicat la înalta dregătorie de mare ban la 20 iunie 1574, pe care a deținut-o până la înțetarea sa din viață, pe data de 11 decembrie a aceluiași an²⁶. Dacă în pisania sculptată în piatră aparținând bisericii inițiale, ca și în documentele emise până în iunie 1574, Stepan apare cu titlul de fost mare clucer, pe epitaful pietrei tombale și în actele ulterioare a acestei

date este menționat ca mare ban²⁷. Cu același titlu apare și în tabloul votiv din pronaos alături de fiul său Pârvu, ultimul fiind indicat cu dregătoria de clucer mare. Întrucât Pârvu, rudă apropiată a familiei domnitoare prin căsătoria sa cu Benedetta, nepoata de soră a Ecaterinei Salvaressi-soția levantină a lui Alexandru II Mircea – primește rangul de mare clucer de la vărul său prin alianță, Mihnea Turcitul, la 4 decembrie 1579, păstrând-o până la 3 ianuarie 1583²⁸, când pleacă la Istanbul și apoi la Tripoli, urmându-și domneasca rudă în exil. Considerăm că aceasta este perioada în care Pârvu zugrăvește pronaosul și anexează mai vechii biserici exonartexul și pridvorul. Chiar dacă Pârvu mai apare în documente ca mare clucer între 18 iulie 1586 și 7 aprilie 1587²⁹, intervalul anilor 1579 – 1583, prin durata lui, era singurul propice pentru o acțiune ctitorească de amploare, aproape egală cu cea din prima etapă. Oricum, cele două intervenții amintite sunt anterioare lunii august a anului 1591, când importantul boier muntean a devenit mare logofăt³⁰. Această perioadă, în care s-a realizat pictarea pronaosului și construirea exonartexului și pridvorului, corespunde atât cu menționarea ca mare ban a lui Stepan și cu cea de mare clucer a lui Pârvu, așa cum apar în reprezentarea imaginii bisericii din tabloul votiv. Luând în considerație maniera de lucru, cromatica, fizionomiile și gesturile personajelor, apreciem că pictarea pronaosului a avut loc într-o etapă distinctă, fiind executată, se pare, de un pictor grec³¹, plasată cronologic la oarecare timp după zugrăvirea altarului și naosului. În mod cert, încetarea din viață a lui Stepan, survenită la 11 decembrie 1574, a împiedicat continuarea lucrărilor de zugrăvire a pronaosului în anul următor, acestea fiind reluate cu un alt pictor și într-un alt moment favorabil, din inițiativa lui Pârvu mare clucer.

O dată stabilită datarea celor două compartimente anexate bisericii inițiale, în continuare vom proceda la analizarea diferitelor componente ale lăcașului mănăstirii Bucovăț în întregul lui, pentru a surprinde elementele novatoare introduse în arhitectura muntenească de zid, cu consecințe notabile pentru dezvoltarea sa ulterioară. Vom stăruii la început asupra absidiolilor proscomidiei și diaconiconului de plan pătrat care încadrează altarul, acoperite fiecare cu câte o mică cupolă. Deși aceste anexe liturgice au apărut și au fost utilizate frecvent la edificiile religioase aparținând tipurilor structurale "cruce greacă înscrisă cu puncte libere de susținere", "bazilical", precum și la catolicoanele athonite, adoptarea lor de bisericile cu structură triconică este cunoscută mai întâi la biserica Petrușa de lângă Leșe, datând din anul 1363³², preluate apoi de lăcașul ctitorit de Radu cel Mare și unchiul său, marele pârcălab Gherghina în 1501, la Lopusnia, în ținutul Crainei sârbești³³(fig. 7).

Preocuparea amplasării în cadrul planului triconc a unor ample pastoforii de formă alungită, mai scunde decât corpul bisericii, acoperite cu mici bolți semicilindrice longitudinale, o constatăm în arhitectura muntenească la biserica Tismana încă din 1377-1378, reluate în secolul al XVI-lea la biserica cu hramul "Buna Vestire – Curtea veche"- din București, construită de Mircea Ciobanu prin 1550 și, apoi, la lăcașul mănăstirii Bucovăț în forme proprii, specifice (fig. 8A,B,C).

Deosebirea esențială dintre forma de plan și volumetria bisericilor sârbești și a celor muntenesti amintite, constă atât în faptul că două mici compartimente se constituie planimetric și spațial la Tismana, Curtea Veche și Bucovăț în încăperi distincte, mai scunde decât corpul bisericii căruia li se adosează, cât și prin suprafața restrânsă ocupată în economia întregului monument, unde laturile exterioare de sud și de nord sunt mult mai retrase decât cota exterioară a absidelor laterale. Spre deosebire de pastoforiile Bucovățului, de plan pătrat, preluarea lor la bisericile mănăstirilor Sadova (1633) și Ciutura (c.1656), situate în aceeași zonă doljeană din jurul Craiovei, s-a făcut după un traseu circular, acoperirea fiind asigurată, ca și la Bucovăț, cu două mici cupole (fig.8, D).

Dacă naosul bisericii de care ne ocupăm păstrează vechea dispunere la Tismana (1377-78) și Cozia (1387-88), cu perechea de pilaștri plasată de o parte și alta a traveei centrale, pe care se descarcă turla Pantocratorului, luminarea este asigurată identic, prin cele două ferestre practicate în axul absidei laterale. În plus, au fost menținute și celelalte două goluri dinspre vest, adiacente zidului despărțitor dintre naos și pronaos, după modelul Coziei. Aceștia li se adaugă alte opt ferestre înalte corespunzătoare fiecărei fețe a tamburului turlei. Trecerea de la planul de bază al spațiului central, de formă pătrată, s-a realizat prin intermediul pandantivilor și a două retrageri succesive pe verticală, la nivelul comișei bazei prismatice cu secțiune octogonală a turlei, ultimele menite a-i reduce diametrul. La baza turlei se face remarcată prezența, rar întâlnită, a patru corpuri prismatice triunghiulare ce o încadrează, destinate în general să mascheze tot atâtea trompe de colț cu care sunt asociate, la Bucovăț având însă rolul de ramforsare a elementului vertical căruia li se adosează.

Trecând de la compartimentul pronaosului, vom constata că tradiționale bolți semicilindrice folosite anterior în mod curent, au fost înlocuite cu două mici cupole dispuse transversal în filă, despărțite în partea centrală de un arc semicircular. Cunoscând funcția de încăpere funerară atribuită încă de la început de ctitori acestui compartiment, cele două bolți semisferice subliniau tocmai destinația amintită, inaugurată de biserica mănăstirii Dealu (1500-34), rezolvată însă la ultimul monument de supraînălțarea cupolelor prin intermediul unor tambururi înalte, care la Bucovăț lipsesc. Absența poate fi motivată probabil de considerente estetice, spre a nu obtura vederea către turla de ample proporții a naosului și a nu fi tulburat echilibrul volumetric al monumentului.

Dar compartimentul insolit care reține în mod special atenția la biserica de la Bucovăț, este exonartexul adosat laturii de vest a lăcașului inițial, sub forma unui turn-clopotniță. Ideea plasării pe latura de vest a câtorva biserici de mănăstire și de curte domnească a unei ample încăperi mărginită de trei arcade largi, surmontată de un turn, nu era nouă. Ea apăruse aproximativ cu două secole mai înainte la Cotmeana (c.1380), fiind preluată și adaptată sub forma unui spațios pridvor, care susținea un puternic tum de apărare, la biserica-paraclis a celei mai vechi curți domnești de la Târgoviște (primul deceniu al secolului al XV-lea) ca apoi, după câteva decenii, să îl întâlnim și la biserica domnească mică cu hramul

Sf. Vineri din același oraș (mijlocul secolului al XV-lea)³⁵. Datarea acestui compartiment anexat bisericii inițiale de la Bucovăț în intervalul 1579-1583 era dificil de susținut până nu de mult, deoarece se știa greșit că acea cașă a scării de acces la camera clopotelor apăruse și se generalizase abia în prima jumătate a secolului al XVII-lea, în timpul domniei lui Matei Basarab³⁶. Încă de acum două decenii, semnalasem prezența detaliului arhitectural amintit în a doua jumătate a secolului al XVI-lea la biserica târgovișteană Roșie (c.1557), construită de Coadă vornicul³⁷. Prin extinderea studiilor personale asupra arhitecturii medievale muntenești, am identificat și alte edificii de cult aparținând secolului respectiv, unde se remarcă prezența acestui inedit element constructiv și funcțional, la Greci-Măxineni, jud. Ilfov (c.1545) și Schei din Câmpulung Muscel (a.1548). Caja de scară în discuție avea la origine apariția, pe cât de veche pe atât de ingenioasă, înregistrată la pronaosul surmontat de un turn-clopotniță al bisericii domnești din Câmpulung-Muscel (c.1345)³⁸, unde însă era plasată în spațiul interior din partea de nord-vest a pronaosului.

Exonartexul a apărut, așadar, în ultimul sfert al secolului al XIV-lea în forme masive, alcătuit din arcade înalte, cu o largă deschidere a golurilor, la bisericile mănăstirești de la Tismana (1377) și Cotmeana (cea 1380), apoi la paraclisul vechii curți domnești târgoviștene (cea 1410) și la biserica învecinată Sf. Vineri (cea 1450). În continuare, acest compartiment a cunoscut în veacul al XVI-lea, la Seaca-Mușetești din jud. Olt (1518) și la adaosul bisericii Mitropoliei din Târgoviște (1520), constituirea în forme proprii, coerente, unde zidurile marginale erau înlocuite cu arce susținute de stâlpi din zidărie. În prima jumătate a aceluiași secol apar și pronaosuri străpunse de goluri de bisericile mănăstirilor Snagov (1518) și Strâmbu-Găiseni, jud. Ilfov (cea 1530), precum și la bolnița Coziei (1542). Forma respectivă se extinde până spre mijlocul veacului al XVIII-lea, la pronaosurile bisericilor de curte feudală din Caracal (cea 1597) și la Sf. Nicolae Geartoglu din Târgoviște (1644).

Până la construirea bisericii mănăstirii Coșuna-Bucovăț, în realizarea exonartexurilor surmontate de un turn-clopotniță a intervenit o întrerupere. Ulterior, îl regăsim imediat tot la două biserici de mănăstire, adăugat în jurul anului 1595, la Căluu (1588) și Stănești (1537), văzute de Paul din Alep³⁹.

Apariția aceluiași turn peste exonartex având însă o funcție defensivă, este cunoscută în secolul al XVII-lea la bisericile de la Cerneți, jud. Mehedinți (1662) și Jitianu din apropierea Craiovei (1656, având turnul adăugat în 1691), precum și cu destinația de locuință la Segarcea, jud. Dolj (1656), toate influențate, presupunem, de formele lăcașului craiovean de la Coșuna-Bucovăț.

În sfârșit, în extremitatea vestică a bisericii mănăstirii Coșuna, tabloul votiv înfățișează lateral doi stâlpi de zidărie, care susțin un acoperiș protector adosat turnului-clopotniță. Este neîndoielnic vorba de un pridvor scund și îngust, dezvoltat pe toată lățimea bisericii, delimitat perimetral de stâlpi legați între ei prin grinzi orizontale de lemn. În legătură cu acest pridvor, se pune întrebarea: a fost ridicat o dată cu exonartexul sau reprezintă un adaos mai târziu? Răspunsul nu este

greu de aflat. Se știe că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a existat o constantă preocupare pentru introducerea în cadrul volumetriei monumentelor religioase a acestui compartiment. Formele sale sunt muntenești, proprii acestei epoci, diferite de cele cunoscute anterior, având în plus funcțiuni distincte, de particular interes.

Deși din ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea se mai păstrează șapte lăcașuri din zidărie care conțin și o încăpere a pridvorului, după cum urmează: bisericele, mare domnească de la Târgoviște (1584); Flămânda pe Topolog, jud. Vâlcea; Stelea I din Târgoviște, dispărută (ultimele aproximativ contemporane cu biserica mare domnească); Turbatele din Siliștea Snagovului, jud. Ilfov; Sf. Voievozi din Târgoviște (ambele construite în anii domniei lui Mihai Viteazul); Strâmba, jud. Gorj (1603) și Hotărani, jud. Olt (1588), nu toate prezintă consonanțe structurale cu biserica craioveană de care ne ocupăm. Prin volumul mai scund decât edificiul, numai pridvorul bisericii mănăstirii Strâmba se aseamănă cu Bucovățul (fig. 9). Din enumerarea de mai sus, rezultă că apariția acestui compartiment la Bucovăț nu era insolită, ci se înscria în liniile directe ale evoluției arhitecturii dintre Carpați și Dunăre. Corespundea, astfel, nu numai formării unei anumite viziuni mentale în conceperea formelor, dar și noilor necesități funcționale proprii epocii, când se impunea introducerea unui compartiment adițional pentru adăpostirea intrării.

În evoluția decorației fațadelor bisericilor muntene zidite numai din cărămidă, a doua jumătate a secolului al XVI-lea a introdus principiul împărțirii fațadelor în două registre printr-un brâu median și ritmarea acestora cu o succesiune de fride subliniate de arhivele. Exact cu două decenii mai înainte, la biserica bolniței mănăstirii Cozia (1542), fațadele erau împodobite cu înalte și înguste fride separate de lezene, subliniate la partea superioară de două șiruri orizontale alcătuite din zimți de fierăstrău (fig. 10). La fațadele Bucovățului acest detaliu plastic, format dintr-un tor subliniat de un singur rând de zimți aflat la partea inferioară, este plasat doar sub cornișa pastoforiilor; în câmpul celorlalte fațade, brâul, păstrat la același nivel cu cel al pastoforiilor (fig. 1), se continuă în zona mediană, fiind dispus pe tot perimetrul monumentului. Soluția apăruse, se pare, la biserica mănăstirii Gorgota de lângă Târgoviște⁴⁰ (cea 1557, refăcută la 1624) dar era rezolvată parțial, excluzând pronaosul.

Bucovățul este, așadar, cronologic, dacă nu primul, al doilea edificiu de cult unde se înregistrează soluția decorativă descrisă, reluată după aproximativ un deceniu la biserica mănăstirii Flămânda, la care însă aparatul decorativ este extins în jurul întregului edificiu, marcând pridvorul printr-o supraînălțare.

Cazul Bucovățului, examinat mai sus, ne duce la o singură concluzie: pentru interpretarea obiectivă a evoluției arhitecturii, în cadrul căreia formele nu se înlocuiesc automat unele pe altele, ci reprezintă rezultatul unui îndelung și dificil proces de elaborare, se impune o aprofundată investigare de specialitate a tuturor martorilor care se mai păstrează. Desigur, travaliul este întotdeauna fastidios și cere, uneori, un efort imens, dar nu imposibil. Numai în acest mod vom putea

abandona atitudinea comodă, de rutină, prin care istoria arhitecturii este încă tratată ca o succesiune mecanică de forme și nu ca un fenomen creator, în plină mișcare evolutivă, care a condus la apariția unor realizări de excepție. Și biserica mănăstirii Coșuna-Bucovăț este una dintre ele.

NOTE

- * Ilustrația prezentului studiu, exceptând pe cea cu mențiune specială, aparține autorului.
1. Călători străini despre țările române, VI, București, 1976, p. 214.
 2. Deși a fost indicat în traducere drept "pridvor", încăperea respectivă este de fapt un exonartex, la care zidurile marginale nu sunt străpunse de goluri.
 3. Tereza Sinigalia, Mircea Dumitrescu, Date noi privind ansamblul arhitectural de la Bucovăț, "Muzeul Olteniei, Craiova. Studii și comunicări", 3, Craiova, 1981, p. 117-125.
 4. Cesar Bolliac, Monastirile din România (monastirile închinete), București, 1862, p. 455-457. Fotografia anexă la raport se află la Arhiv. Stat. București., fond MCIP, dosar nr. 399/1860.
 5. Ibidem, loc.cit.
 6. Ecclesiarhul Chesarie, în cuvântul rostit la 3 mai 1843 cu ocazia sfințirii așezământului mănăstiresc Bucovățul Nou, preciza că: "...15 ani trecuți sunt de când din nenorocire, viind puterea râului Jiio foarte mare și făcând mâncătură...au surpat toate împrejurimile de acolo i parte din sfânta biserică a mănăstirii Coșuna. și peste doi ani-trei ani, din aceste viituri grozave ale apei au și ruinat-o..." (T.G.Bulat, Un stareț vestit al mănăstirii Hurezu: Hrisant Penetis (10 octombrie 1832-30 martie 1852), "Mitropolia Olteniei", an XIV, 1962, nr. 7-9, p. 434-444).
 7. Arhivele Statului București, fond Ministerul Instrucțiunii, mss. nr. 6031/1838, f. 1; Pr.D.Bălașa, Pagini din trecutul mănăstirii Coșuna-Bucovățul Vechi, "MO", an. XXIV, 1972, nr. 9-10, p. 762.
 8. În arhitectura de tradiție bizantină reprezintă un edicul de plan pătrat, circular sau octogonal, deschis pe toate laturile și protejat cu acoperiș susținut de coloane, plasat în fața bisericii pentru a adăposti o sursă de apă, în general captată. Servea drept agheazmatar pentru săvârșirea ceremoniilor religioase de sfințire a apei, în special la Bobotează și Izvorul Tămăduirii. Cele mai cunoscute fiale din Țara Românească, sunt cele de la mănăstirile Argeșului și Cozia, deși au existat în epocă incomparabil mai multe exemple.
 9. T. Sinigalia, M. Dumitrescu, op.cit. P. 124.
 10. Ibidem, p. 123, fig. 6.

11. N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia, partea a II-a. Vechiul stil românesc în veacul al XVI-lea*, "BCMI;", 1931, fasc. 63-66, pl. LXXXIX-XCV.
12. T. Sinigalia, M. Dumitrescu, op.cit., p. 123.
13. Gr. Ionescu, *Sur le début des travaux de restauration des monuments historiques en Roumanie et l'activité de l'architecte français André Lecomte du Nouy en ce domaine*, "Revue roumaine d'histoire de l'art, serie Beaux Arts", tom. XVII, 1980, p. 101-102.
14. T. Sinigalia, M. Dumitrescu, op.cit., loc.cit. În general, Matei Basarab nu a inițiat lucrări de adăugire la monumentele religioase preexistente, procedând în toate cazurile cunoscute la demolarea lor și refacerea integrală din temelie (de văzut bisericile domnească din Câmpulung-Muscel, Sf. Dumitru-Băneasa din Craiova, Episcopia din Buzău, Sf. Nicolae-Andronești din Târgoviște, precum și cele mănăstirești de la Arnota, Sadova, Dintr-un Lemn, Gura Motrului etc.). Este cunoscut un singur caz cercetat de mine la biserica schitului Topolnița, unde, un boier al lui Matei Basarab, vel aga Lupu Buliga, a adăugat în anul 1646 lăcașului construit anterior un pronaos cu funcție funerară (cf. Cristian Moiescu, *Date noi privind vechimea și arhitectura bisericii mănăstirii Topolnița (jud. Mehedinți)*, "RMI", nr. 1-2, 1995, p. 15 passim).
15. Că nu există nici o legătură între exonartexul surmontat de un turn-clopotniță al bisericii Bucovățului și cele menționate este dovedită de faptul că, spre exemplu, biserica mănăstirii Căluu, zidită de frații Buzești la 1588, a primit de la 1595. adaosul unui exonartex suprapus de un turn, având exclusiv funcție funerară. La biserica Strehăia, ridicată în anul 1645, turnul este amplasat peste pronaos, în timp ce la Segarcea, zidită pe la 1656, turnul, care se ridică peste pridvor avea destinația de locuință și clopotniță.
16. T. Sinigalia, M. Dumitrescu, op.cit., loc.cit.
17. *Arhiv.Stat.Buc.*, mss.nr. 722, f.93. Inscripția a fost publicată și de St. Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, București, 1905, p. 367, precum și de Pr.D.Bălașa, op.cit., p. 738-739.
18. Cristian Moiescu, *Procedee tehnice, materiale și meșteri constructori români în Evul Mediu*, "RMM-MIA", nr. 1, 1985, p. 25 passim.
19. DRH.B. VII, București, 1988, doc. Nr. 159, p. 212-213. În document se precizează că Stepan biv vel clucer dăruiește, la 29 decembrie 1571, jumătate din satul Smârdeștețul, cumpărată de la Dobra, cealaltă jumătate fiind donată anterior aceleiași mănăstiri, în timpul domniei lui "Radu voievod Călugăru", identificat cu Radu Paisie (Petru de la Argeș), care a domnit între 1535 iunie 12 și 1545, înainte de martie 17.
20. DIR, B. IV (veacul al XVI-lea), București, 1952, doc. nr. 131, p. 127-128. Actul de danie a moșiei Bucovățul, alături de alte sate, datează din 4 ianuarie

- 1574 (DRH.B., VII, București, 1988, nr. 159, p. 212-213), toate atribuite noii ctitorii a mănăstirii Coșuna de Stepan și fiul său.
21. Pr. D.Bălașa (op.cit., p. 737-743), consideră că biserica a fost doar "restaurată" pentru faptul că în pisanie nu se menționează că cei doi boieri au ctitorit-o "din temelie". Argumentul este cu totul neconvingător, deoarece, mai târziu, într-un document emis de Mihai Viteazul la 19 februarie 1594 (7102), se precizează că Stepan, fost mare ban al Craiovei, "...au cugetat...să facă această sfântă, dumnezeiască mănăstire..." (Coșuna), (cf.DIR, B. XVI, vol. VI, doc.nr.114, p. 101).
 22. Ibidem, p. 743; Ecaterina Cincheza-Buculei, Sur la peinture du narthex de l'église du monastere de Bucovăț (XVI e siècle): présence d'un peintre grec ignoré, "RRHA", s.BA, tom. XXVI, 1989, p. 12.
 23. N. Iorga, Dări de seamă, în "Revista istorică", VIII (1922), nr. 1-3, p. 79.
 24. La data terminării lucrărilor de zidire a bisericii, mănăstirea era deja înzestrată cu un clopot turnat din 1570, cu inscripția: "VERBUM DOMINI MANET IN AETERNUM (sic), C.R. 1.5.7.0": (Cuvântul Domnului rămâne în veci, C.R., 1570) cf. Pr. D.Bălașa, op.cit., p. 751, precum și cu satul dăruit la 29 decembrie 1571 (vezi nota 19), ceea ce dovedește că putea fi în stare de funcționarea după octombrie 1572, firește, după prima sfințire a lăcașului. Uneori treceau decenii sau chiar secole între momentul construirii unei biserici și decorarea interiorului cu pictură. Exemplul cel mai tipic îl reprezintă biserica mănăstirii Tismana, terminată de construit în 1377-1378 și pictată abia în 1564, între timp funcționând cu un decor provizoriu. Această decorație zugrăvită la interior și, la început, mai rar, la exterior, era executată se pare chiar de unul din constructorii mai îndemânatici ai bisericii respective, cum este acel Stan de la lăcașul mănăstirii Strehaia.
 25. Pentru acest eveniment, a se vedea: N. Iorga, Contribuții la istoria Munteniei, în "Analele Academiei Române:", XVIII, Memoriile Secțiunii Istorice, bucurești, 1896, p. 12-13; D. Giurescu, Ion Vodă cel Viteaz, București, 1966, p. 135-179; Șt. Andreescu, Legături politice între țara Românească și Moldova (1574-1593), în "Revista de Istorie", tom. 32, nr. 7, 1979, p. 1235-1255.
 26. N. Stoicescu, Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII, București, 1971, p. 96, D. Bălașa, op.cit., p. 741.
 27. D. Bălașa, op.cit., loc.cit.
 28. N. Stoicescu, op.cit., p. 79.
 29. Ibidem.
 30. Ibidem.
 31. E. Cincheză-Buculei, Sur la peinture du narthex de l'église du monastere de Bucovăț (XVI-e siècle): présence d'un peintre grec ignoré, "Revue roumaine d'histoire de l'art, serie Beaux-Artes", tome XXVI, 1989, p. 18-24.

32. A. Deroko, Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednovekovnoi Srbiji, Beograd, 1962, p. 234, fig. 380.
33. G. Balș, O biserică a lui Radu cel Mare în Serbia, la Lopușnia, "BCMI", IV, 1911, p. 194-199, N. Ghika-Budești, op.cit. p. 13, fig. 34-45.
34. Cristian Moiescu, Târgoviște. Monumente istorice și de artă, București, 1979, p. 131.
35. Ibidem, p. 119, p. 126-127.
36. N. Ghika-Budești, Evoluția arhitecturii în Muntenia și în Oltenia, partea a treia, veacul al XVII-lea, "BCMI", an.XXV, fasc. 71-74, 1933, p. 17.
37. Cristian Moiescu, op.cit., p.86, fig. 113.
38. Idem, Noi puncte de evdere asupra ipotezelor dispărutei biserici domnești "Negru Vodă" din Câmpulung-Muscel, în "Revista Monumentelor Istorice", an. LXVII, nr. 1-2, 1998, p. 49 passim, fig. 1, 5 și 6.
39. Călătorul melchit vedea la Călui o clopotniță deasupra intrării, care ar fi fost opera unui meșter străin; același element arhitectural este înregistrat și la Stănești, unde arhidiaconul remarcă nu numai asemănarea dintre cele două turnuri, ci și faptul că "meșterii care au construit mănăstirea Călui, au fost folosiți și la cealaltă, Stănești", (Călători străini, VI, p. 222 și 223). Considerăm informația întru totul credibilă, întrucât la Călui, în mod sigur, nu s-a constatat prezența unui turn-clopotniță încorporat incintei până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea .
40. Cristian Moiescu, op.cit., p. 141.

L'ÉGLISE DU MONASTÈRE COȘUNA (BUCOVĂȚ) ET SA PLACE DANS L'ÉVOLUTION DE L'ARCHITECTURE RELIGIEUSE DE LA VALACHIE

Résumé

L'architecture de l'église du Monastère Coșuna (Bucovăț) de Craiova, ainsi comme elle se présente aujourd'hui (fig. 1), ne reflète pas l'aspect qu'il a eu au XVIème siècle. L'edifice initial, bâti en 1571 par Ștefan (Stepan = Etienne) grand ban et son fils Pârvu grand clucer, contenant l'autel, le naos et le pronaos, il ne ressemble pas avec celui figuré dans le tableau votif peint en 1574 (fig. 2). Une photographie faite par Cesar Bolliac en 1860 représente un exonartex surelevé par une tour-clocher, élevé par Pârvu Clucerul sur l'ancienne église entre 1579-1583, ruiné par le débordement des eaux du Jiu et par le trblement de terre de 1838 (fig. 3) et en suite, après 1860, disparu.

L'importance du monument de Bucovăț resort du remaniement d'anciens éléments ou de l'utilisation de nouveaux éléments, qui révolutionnent l'évolution de l'architecture de la Valachie. On doit d'abord souligner les pastophorions qui

encadrent l'autel, avec des volumes extérieures qui se constituent du point de vue planimétrique et spatii dans des compartiments distincts, ayant un plan rectangulaire (fig. 5), plus bas que le corps de l'église. Le naos se caractérise par la transformation de l'espace central d'une forme carrée, au tambour plus réduit, d'une section circulaire, par l'intermédiaire de quatre pendentifs et de deux retraites verticales successives. A l'extérieur de la base de la tour on remarque la présence de quatre corps prismatiques triangulaires, ayant un rôle de renforcement (fig. 6). Dans le pronaos, les traditionnelles voûtes demicirculaires, souvent utilisées au paravant, ont été remplacées par deux petites coupoles transversales, séparées par un arc demicirculaires (fig. 5). L'exonartex adossé sur la côté d'ouest, carré, était recouvert d'une coupole soutenue par des arcs périphériques, et il était prévu, sur la façade septentrionale, d'un petit escalier d'accès vers la tour-clocher du niveau supérieur, élément insolite qui commençait pendant cette époque à se répandre et généraliser au sud des Carpates.

En fin, à l'extrémité d'ouest de l'église, le tableau votif représente, devant l'exonartex une verande développée en épaisseur, l'un des premiers pareils exemplaires du XVI-ème siècle. A cette époque le dit compartiment apparaît aussi ailleurs comme, par exemple, à Strâmba - Gorj, avec qui il a les plus frappantes similitudes (fig. 9) par le volume plus bas que le corps de l'édifice.

Dans l'évolution de la décoration des façades des églises de Valachie, l'édifice religieux de quel nous nous occupons, introduit une innovation par le partage, à l'aide d'une ceinture médiane, des façades en deux registres et la rythmée de celles-ci par une succession de niches soulignées d'archivoltes.

Le cas de l'église du monastère de Bucovăț conduit à la conclusion que l'évolution de l'architecture de la province roumaine d'entre les Carpates Méridionales et le Danube doit être encore attentivement investiguée par les spécialiste, pour poursuivre l'apparition et la succession des formes structurales et décoratives qui en final ont abouti à des réalisations exceptionnelles, comme d'ailleurs est aussi ce monument de Craiova.